

gevaarlijk als dat van een KP'er. Daar kwam bij, dat ze dikwijls van de ene bespreking of vergadering in de andere vielen. Henk van Raalte deelt mede, dat hij in Augustus '44 regelmatig iedere dag een, twee of drie grote vergaderingen had en daaromheen zes tot tien kleinere besprekingen. De LO-Top had een tijdlang de gewoonte (tot medio '44) om 's nachts te vergaderen om de veiligheid te verhogen en om tijd te sparen. Enkelen van deze Top waren daardoor van 's Maandagsmorgens tot Dinsdagavond laat in de kleren zonder een ogenblik slaap gehad te hebben. Geen wonder dat velen van hen in een toestand van uitputting en overspanning hun werk deden.

En in die toestand hebben ze dan nog doorgewerkt. Ze hebben vergaderd in kerken en kloosters, in café's, temidden van NSB'ers, op politiebureaux en in stationswachtkamers en waar ze maar een gelegenheid vonden. Soms waren ze op een gastvrij adres, waar ze eens heerlijk door een gulle gastvrouw werden verwend, daarna moesten ze dikwijls weer enkele maaltijden missen. Tot op hun ziekbed hebben sommige leiders aan de besprekingen deelgenomen, de medewerkers verlegden dan de plaats van samenkomst naar de slaapkamer.

En toen dan eindelijk de bevrijding voor de deur stond, vergaderden ze drukker dan ooit om de toestand na de bevrijding in de hand te hebben en ongeregelheden te voorkomen. In die tijd hebben zij zich op verschillende plaatsen gewaagd aan de gevaarlijke opgave om het contact met de vijand op te nemen. Toen heeft de SD de gelegenheid gehad om door woordbreuk en verraad haar laatste slachtoffers te maken. En ze heeft die gelegenheid soms maar al te graag benut.

Op 31 Maart '45, des avonds voor de bevrijding van Enschede, werd een vergadering belegd van de LO, zulks op voorstel van Huschka, die zich als provocateur in de LO had binnengedrongen en zgn. een contact voor de LO bij de SD vormde. Reeds in Groningen had hij zijn slag geslagen. Hij liet de medewerkers bijeen roepen door Isaäcs, een handlanger van hem, met het doel hen in te lichten voor het opstellen van een bulletin, waarin de laatste berichten van de Engelse zender en de berichten over de Duitse plannen zouden worden opgenomen. Huschka had vertrouwen weten te winnen door enkele goede tips te geven.

Toen men naar de vergadering ging was de stemming er in. De bevrijding stond immers voor de deur. Onder hoogspanning was er de laatste maanden gewerkt. Was het een wonder, dat deze mannen verlangden naar de bevrijding? Zo gingen dan Frans (Pieter Zandbergen †), Marcus (Wieger Mink †), Tonny (Antonie van Essen †) — het contact bij de politie —, Gerard (Gerard Rutgers †), die veel Rotterdammers over de grens had gehaald, en Jo (Johannes J. François †), die de Engelse berichten vertaalde. Toen ze bijeen waren, ondernam de SD, begeleid door Isaäcs, met drie auto's een overval en moordde met wellust uit, alles wat aanwezig was, tot de bewoners toe. De vrouw des huizes zelfs, nadat ze haar kinderen aan de overkant in veiligheid had gebracht.

Nog twee anderen, Henny (Jan H. Wennink †) en Jan (Jan H. Bosch †) werden die avond gepakt en spoedig daarop vermoord.

3. BEVEILIGING

Wij bespraken bij het begin van dit hoofdstuk, dat de LO en LKP organisaties waren, die van onderen naar boven zijn gegroeid, met grote zelfstandigheid bij de plaatselijke afdelingen en ploegen en een weinig sterk centraal gezag. Deze bouw heeft zijn consequenties gehad, ook voor de beveiliging van haar werk. Plaatselijk en incidenteel werden vele maatregelen ter beveiliging genomen tegen de veelsoortige gevaren, die het werk bedreigden. Maar tot de oprichting van een landelijk beveiligingsapparaat voor de gehele ille-

Een reconstructie van na de oorlog. Maar zo is 't toch ook in de oorlog gebeurd. PTT-mannen lassen een nieuwe verbinding in een telefoonkabel, en een Duitse officier kijkt belangstellend toe. Maar de verbinding was er een voor de illegaliteit, en de mannen waren illegale werkers van de CID. Foto: Carel A. Voges.

organiseren. Van de contra-spionage, die ook op het programma stond, kwam vrijwel niets terecht.

In Augustus '44 is er een bespreking geweest tussen de OD, de LO, de CID en de RvV om tot coördinatie van de inlichtingendienst te komen, maar dit is niet gelukt. De leiding van de CID bestond uit een politie-inspecteur en twee mannen van de telefoondienst. Zij hadden begin '44, via Bertus (Leendert M. Valstar †) en Witte Piet, contact met de LKP. In Mei namen zij contact met de LO op in Haarlem en aanvankelijk werd afgesproken, ter beveiliging een klein orgaan te maken, waarin een man van de politie, een man van de telefoondienst en een man van de LO zitting zouden hebben. Dit heeft in de praktijk tot een nauwe samenwerking tussen de CID en de LO geleid. Het duurde enige maanden, voor de Top van de LO overtuigd was van de noodzaak dezer samenwerking. In Juli '44 werd ze definitief besloten. Daaropvolgend stelden een groot aantal LO'ers zich in goed overleg ter beschikking van het CID-apparaat. De faciliteiten van de telefoon waren al dadelijk het belangrijkste resultaat en zijn dit gebleven. Van dat ogenblik telefoneerde men over alles en nog wat. Verder kregen diverse van de telefoon afgesloten hun toestel terug, wat in verband met het voortdurend tijdgebrek van de illegale werkers een groot voordeel was. En tenslotte kon de CID door middel van de telefoon SD-gesprekken afluisteren. Vooral als verbindingsapparaat heeft de telefoondienst belangrijke diensten bewezen. Zo heeft zij in de tijd, toen het Zuiden reeds bevrijd was, contact met het geallieerde leger mogelijk gemaakt. Maar toen de SD door kreeg, dat de telefoon in belangrijke mate gebruikt werd, was het nodig, deze verbindingsmogelijkheid te gaan beveiligen. De PTT-mannen bouwden buiten de centrale in kleine stations de verbindingsapparaten voor het illegale net. Zij lieten daartoe kabels leggen, zelfs één door de IJssel heen. Noodzakelijk was daartoe, dat men andere kengetallen gebruikte en er is een tijd geweest, dat men ongeveer zestien cijfers moest draaien om iemand te bereiken.

Op een andere plaats in dit gedenkboek kan men uitvoeriger over het werk van de CID worden ingelicht. (Deel I, hoofdstuk IV.) Wij wilden er hier dit van zeggen, omdat zij het enige

galiteit van de LO en LKP is men niet gekomen. De LKP deed een poging daartoe door de oprichting van de KPO (O van opruiming en opsporing) en had verder zijn eigen recherche-afdelingen (ook weerniet centraal evenwel, maar alleen plaatselijk, bv. in Amsterdam). De LO begon in '44 met de CID (Centrale Inlichtingendienst). Toen die echter enigermate tot ontwikkeling kwam, brak de BS-periode aan en werd zijn voornaamste taak, de berichtendienst per telefoon te

systeem van beveiliging vormde, dat een enigszins landelijk karakter droeg. Verder kunnen wij ons beperken tot een bespreking van de incidentele maatregelen, die ter beveiliging van het illegale werk of de werker zelf genomen werden.

De eerste verzetsmensen van formaat, hoe diep zij zich misschien ook bewust waren van het illegale en dus strafbare van hun handelingen, hebben weinig of geen maatregelen genomen om zich te beveiligen tegenover gevaren, die hen van de zijde der bezetters of hun handlangers konden bedreigen. De noodzakelijkheid van het werk heeft zich aan hen opgedrongen, zij hebben zich aan dat werk gegeven in vertrouwen op Gods bescherming of hun goed gesternte en aan zich zelf pas in de laatste plaats gedacht.

„De aspirant-onderduiker moet weten, waar hij zich vervoegen moet, dus in Zaandam moet hij weten, waar Klaas woont,” zei deze LO-man. En ze wisten het. Ze wisten in de Achterhoek ook, waar ze Tante Riek (Helena Th. Kuipers-Rietberg †) konden vinden, in Sneek Uilke Boonstra (†) en in Zuid-Drente Johannes Post (†). De laatste heeft een tijd gekend, dat hij op zijn boerderij dagelijks meer dan honderd mensen ontving voor allerlei illegale doeleinden. Het stookhok deed dienst als wachtkamer en ieder, die voorbijkwam, kon aan de menigte fietsen raden, dat daar iets bijzonders moest zijn. Bij de familie Kuipers in Winterswijk was het precies zo. Daar liep het vanaf het uur, dat de eerste trein binnenkwam tot 's avonds, als de spertijd inging, door. En wanneer Oom Piet, de man van Tante Riek, een onderduiker naar zijn definitieve adres had weggebracht, wist de hele buurt dat.

Men was zich van het gevaar ook dikwijls niet bewust. Tante Riek keerde met vier fietsbanden, op valse bonnen gekocht, open en bloot gedragen naar huis terug en had er niet bij gedacht, dat ze daar last mee zou kunnen krijgen. Op Urk werd de pilotenzorg zo openhartig bedreven, dat een illegale werker, die naar het eiland reisde om er een paar piloten vandaan te halen, reeds in Enkhuizen op de boot merkte, dat de mensen wel wisten, waarvoor hij op reis was.

Van die gemoedelijkheid getuigt ook de overval op het DK te Beek (NB). Camiel had er de leiding, want hij wilde een kraak in zijn eigen dorp meemaken. Zijn neef de kapelaan in Beek trouwens ook. Hij zorgde althans „op tijd” aanwezig te zijn. Als de onbetrouwbare marechaussee eindelijk met zijn handen in de hoogte staat, zien ze, dat Camiel dit kunststuk presteert, terwijl de prop papier nog in zijn revolverloop steekt, en barsten ze in lachen uit. Het publiek begint zelfs het Wilhelmus te zingen en twee meisjes, die buiten gehouden worden, smeken: „Toe meneer de ondergrondse, laat ons binnen, het is zo leutig.” De gebeurtenis gaf dan ook meer de indruk van een feest dan van een overval. Dat deze naïeve wijze van werken niet meer slachtoffers heeft gekost, zou er op kunnen wijzen, dat een groot deel van het Nederlandse volk toch meer verantwoordelijkheidsgevoel heeft gehad en beter heeft kunnen zwijgen dan wel eens wordt verondersteld. Maar men bedenke wel, dat in die eerste tijd de bestrijding van het verzet nog niet die felheid kende van de latere jaren en dat de massa van het Nederlandse volk nog in een zekere indolentie voortleefde, tot zij door de maatregelen der Duitsers voor de keuze werd gesteld, aan welke zijde men zich wilde plaatsen.

Veelal is het gerucht van de daden der bovenbeschreven illegale werkers pas veel later, naar aanleiding van één enkele daad, tot de SD doorgedrongen en dat maakte hen dan meestal meteen tot ijverig door heel het land gezochte vogelvrij verklaarden.

Alleen in een land, waar de bezetter niet de minste medewerking van de bevolking had ondervonden, zou deze manier van werken blijvend mogelijk geweest zijn. Maar al spoedig leerden de verzetters door schade en schande, dat zij maatregelen moesten nemen om zich zelfs tegen hun eigen landgenoten te beschermen. En niet alleen tegen de nationaal socialisten onder hen of zelfs maar tegen de lauwen en halven, maar ook tegen het goedwillende,

het verzet dikwijls genegen, maar door zijn sensatielust en praatplicht gevaarlijke publiek, dat zich, wanneer het al of niet onder geheimhouding verder vertelde, wat het wist van het verzet, dikwijls niet bewust was, hoe het speelde met de levens van zijn landgenoten. Toen Sjef van plan was om naar Engeland over te steken en slechts enkele, naar hij dacht zeer vertrouwde vrienden had ingelicht, werd hij opgebeld door een onbekende dame, die hem beleefd maar zeer dringend verzocht om, als hij naar de overkant ging, een brief voor haar mee te willen nemen.

De praatplicht was een kwaad, dat in het algemeen moeilijk met succes te bestrijden viel en nooit geheel is uitgeroeid, ondanks alle waarschuwingen in de illegale pers en door de radio. Daar, waar de praatplicht van iemand opviel, zijn door de illegaliteit dikwijls maatregelen genomen om daaraan een eind te maken en dan meestal wel met succes. Een anoniem briefje had bijna zonder uitzondering het gewenste resultaat. Soms, als in Leeuwarderadeel, was een bezoek in Duitse uniform aan de verdachte noodzakelijk en op dezelfde wijze is daar een „wilde” knokploeg, die op onverantwoordelijke wijze optrad, onschadelijk gemaakt. De pseudo-KP'ers, die met een echte Duitse overval te maken dachten te hebben, kozen ijlings het hazenpad en hebben nadien niet meer van zich doen spreken. Afdoend was de manier, waarop de mensenkenner Johannes Post een gezin, dat zich herhaaldelijk had schuldig gemaakt aan gebabbel over zijn Jodenverzorging, de mond snoerde. Hij zocht het gezin op en wist het te bewegen, zelf een Jood in huis te nemen. Na die dag deed het, alsof het nog nooit van ondergedoken Joden gehoord had.

Evenals het verzet zelf is ook de beveiliging er van een antwoord op de Duitse maatregelen en men leerde al spoedig de naïeve werkwijze van het begin te vervangen door een zo geheim mogelijke. Die geheimzinnigheid werd een enkele maal zo ver doorgevoerd, dat bv. op het distributiekantoor te Weert de ene medewerker van de andere niet afwist, zodat ze eerst op de dag der bevrijding hoorden, dat ze beiden voor dezelfde organisatie hun best hadden gedaan.

De noodzaak van beveiliging door geheimhouding was ook de oorzaak van het gebruik van schuilnamen. De Tony's, Leo's, kleine en grote Kezen kwamen in de wereld, een witte Piet, een blonde Jaap, een Ambrosius, een Frits de Zwerver, een tante Riek, een oom Peter. Dikwijls behield men zijn echte voornaam, soms koos men een vreemde achternaam. Enkele namen waren net iets te mooi of te zeldzaam, zodat ze reeds bij het horen van de klank enig wantrouwen wekten. Nog weer andere, bv. de naam Brandsma, waren bijzonder geliefd, zodat het veelvuldig gebruik wel eens tot verwarring leidde. Na de arrestatie van een medewerker, van wie men vreesde dat hij zou doorslaan, wisselde men nogal eens van naam. Zo veranderde Jelt in Bob toen hij vernam, dat zijn schuilnaam bij de SD bekend was, en Fernhout, de LO-leider Amsterdam, liet zich na iedere arrestatie van medewerkers omdopen. De schuilnamen werden overigens zeer consequent volgehouden en uit principe werd zo weinig naar de werkelijke naam van een medewerker geïnformeerd, dat sommige verzetsmensen na de bevrijding bij kennismaking met hun vroegere medewerkers de meest verrassende ontdekkingen deden.

Met de verandering van naam behoefde die van het persoonsbewijs niet gepaard te gaan. Veel verzetsmensen, die onder een schuilnaam hun werk deden, behielden toch hun eigen persoonsbewijs. Zij veranderden slechts hun schuilnaam iedere keer, als zij vermoedden, dat die bij de SD bekend was. Sommigen hebben lang gearzeld, eer ze tot het dragen van een vals persoonsbewijs wilden overgaan: het vertrouwen in de vervalsingskunst van de illegaliteit was in het begin — en terecht — niet zo groot. Velen zeiden: „Geen beter persoonsbewijs dan je eigen, zolang je niet gezocht wordt.” De onderduikers dachten hier veelal anders over. Onder hen was de vraag naar valse persoonsbewijzen zo groot, dat men er onmogelijk aan kon voldoen en de levering van de werkelijk nodige valse PB's

Kobus, een der districtsleiders van de LO-Limburg, die veelvuldig de illegale dame uithing, had zich ook van een passend persoonsbewijs voorzien.

kwam er door in het gedrang. Contrôle leverde soms als resultaat, dat een onbetekenende onderduiker langs vier verschillende wegen een PB had aangevraagd. Hij vond het zo interessant om zich voor een ander uit te kunnen geven. Maar de massaliteit van het onderduiken maakte, dat men in het algemeen op zijn oude persoonsbewijs geen gevaar liep en desnoods met een veranderd PB kon volstaan. Leeftijd en beroep moesten dan gewijzigd worden. Voor de onderduikers werd veelal als beroep „studerend”, later meer „landarbeider” gekozen, omdat landbouwausweise vrij gemakkelijk verstrekt konden worden. Voor illegale werkers waren een tijdlang erg in trek de beroepen van evangelist of verzekeringsagent. Ze kwamen zoveel voor, dat de SD ze begon te wantrouwen. Dan was het zaak om andere papieren te kunnen tonen, die het PB geloofwaardig maakten. De evangelist had evangelisatielectuur in zijn tas, de verzekeringsman tarievenboekjes van zijn maatschappij, de beampte van de spoorwegen een algemeen abonnement en zijn aanstelling. Goede papieren konden iemand bij aanhouding het leven redden en men deed zeer veel moeite om ze machtig te worden. Het was in de latere jaren niet zeldzaam, dat een ondergedoken illegale werker met een aanstelling van een overheidsinstantie of zelfs van de SD in de zak liep en dergelijke papieren hebben dikwijls tot gevolg gehad, dat een wantrouwig SD-controleur tenslotte toch de man ongemoeid liet of zelfs eerbiedig de hielen tegen elkaar sloeg.

Over de grote mogelijkheden, die het gebruik van valse papieren soms bood, vertelt Frits van de KP-De Bilt het volgende:

„Duitse Hans, een lid van mijn ploeg, was een gedeserteerd soldaat. Hij was ondergedoken vanuit het Russische front en had daarbij kans gezien, niet alleen een aantal op zijn eigen naam uitgeschreven, ondertekende en afgestempelde verlofpassen mee te nemen, maar bovendien — en dat heeft eigenlijk zijn hele duikperiode mogelijk gemaakt — was hij in

het bezit van een ondertekend en afgestempeld bestelformulier, waarmee hij bij een drukkerij in Den Haag alle mogelijke andere formulieren en stempels kon bestellen. Hij is begonnen van deze mogelijkheid gebruik te maken door bij de betreffende drukkerij een order te plaatsen voor een groot aantal nieuwe bestelformulieren. Hiermee was een onbeperkte mogelijkheid tot het verkrijgen van alle andere valse Duitse papieren geïntroduceerd. Het stempel en de handtekening van zijn verlofpass waren spoedig nagemaakt en Hans, die zelf een duidelijk Duits handschrift had, had zich zo uitvoerig georiënteerd op het invullen van verlofpassen, dat het hem mogelijk werd, voortdurend in uniform en gedekt door een goede verlofpass rond te lopen. Ook heeft hij tal van andere mensen kunnen helpen. We hebben van zijn diensten uiteraard op ruime schaal gebruik gemaakt, zo bv. door een niet gering aantal slachtoffers van de Arbeitseinsatz op clandestiene verlofpassen uit Duitsland terug te laten komen.

De leden van het CDK hadden zich met behulp van Hans door het bezit van allerlei papieren zodanig beveiligd, dat zij in een weermachtscoupé konden plaats nemen, in het bezit van koffers, die waren verzegeld en waarvan ze de sleutels in een eveneens verzegelde kleine enveloppe bewaarden. Door hun aanstelling van het bureau van de Rijkscommissaris werd het iedere SD'er onmogelijk gemaakt, de inhoud van hun koffers te contrôleren." Afhankelijker dan wie ook van betrouwbare papieren, waren de verzetsmensen, die vanuit Nederland naar Duitsland reisden om hun gevaarlijk werk te doen. Temeer omdat zij meestal ook allerlei gevaarlijke objecten moesten meenemen voor het doel van hun reis. Wij denken vooral aan het Auszenministerium (AM), de via Limburg met de LO vervlochten organisatie voor illegale repatriëring van studenten, die vrijwillig of gedwongen in Duitsland waren tewerkgesteld¹⁾.

Vindingrijkheid, brutaliteit en een goed gesternte waren onontbeerlijk voor dit werk, ondanks de betrouwbare papieren. Stempels en papieren werden in brood verstopt, soms zelfs erin gebakken; of wel in jam of dergelijke levensmiddelen. Een geheim zakje in de kleding was niet veilig. Dat moest Marcel ervaren, bij wie het door een controlerende Duitser werd ontdekt. Gelukkig vroeg deze: „Wat is het je waard?" Dat Marcel die redding aangreep, al kostte het hem zijn horloge, is duidelijk. Dezelfde Marcel, die thuisgekomen altijd vol van spannende verhalen zat, ontbrak het ook niet aan brutaliteit. Toen hij in Berlijn met de trein mee moest, maar deze tjokvol bleek te zijn, vervoegde hij zich onmiddellijk bij een zeer gezaghebbende Duitser, die een wagon liet ontruimen om plaats te maken voor passagiers, wier reis voor het derde rijk onontbeerlijk was. Met een SD-man, een filmster en nog enkele anderen kreeg Marcel plaats in een overigens bijna lege wagon. De reis werd door gezellige en „deutschfreundliche" kout opgeluisterd.

Nog één illustratie van de moeilijkheden: Een student werd bij zijn ontsnapping, tussen Aken en Kerkrade maar liefst elf keer gecontroleerd en hij moest tenslotte zijn vrijheid herkrijgen door over 2½ meter hoog prikkeldraad te klimmen. En bij die tocht was dan nog de hulp van beroepsmokkelaars nodig.

Sommigen, die zwaar gezocht werden en wier portret bij de SD bekend was, waren met valse papieren niet tevreden en trachtten ook hun verschijning te camoufleren. Een lichte vermomming als verwisseling van hoofddekseel of jas, het dragen van een bril of snor kon iemands verschijning wel eens zodanig veranderen, dat hij bij een ontmoeting niet licht werd herkend, ofschoon de snorren in ons snorrenloze land meestal spoedig weer werden afgeschoren. De zware vermomming was meestal te moeilijk om er blijvend succes mee te kunnen oogsten. Er zijn een paar als vrouwen vermomde mannen geweest, bv. „zuster" Jo (Hessel v. d. Zee †), die in verpleegstersuniform opereerde en in die vermomming gearresteerd werd.

¹⁾ Zie I, pag. 345 e.v.

Een camouflage van de politieke ligging, door zich te tooien met het NSB-insigne of een NAD-uniform, door het lezen van „Volk en Vaderland” in de trein, waardoor ze door hun medereizigers genegeerd werden, of door een tas vol „Signaals” of andere nazi-lectuur met zich mee te voeren, is veel meer voorgekomen en sommigen hebben het hieraan te danken gehad, dat zij bij een contrôle ongemoeid werden gelaten. Maar dan meestal bij een contrôle door de landwacht. De SD was meestal niet zo stom, vooral niet in de laatste tijd.

Toen vlak na de overval op het DK in Maassluis de alarmsirene loeide en de medewerkers zich in allerijl moesten verspreiden, om een goed heenkomen te zoeken, speldde Evert (Marinus Post †), de leider van de overval, zich het NSB-speldje op de revers, sloot zich bij het station met een „Houzee kameraad!” aan bij een WA-officier en ontkwam aan een strenge contrôle.

Een goed onderduikadres was voor de illegale werker, vooral voor hem, die reeds door de SD werd gezocht, natuurlijk van het grootste belang. Het moest onopvallend te naderen zijn of omringd door betrouwbare burens, de bewoners moesten niet verdacht zijn bij de SD en men moest het gemakkelijk kunnen ontvluchten in geval van een overval of het moest over een goede schuilplaats beschikken. Dit was het ideaal, waaraan lang niet ieder adres voldeed. Dat het adres van een zwaar gezochte verzetsman, vooral van een der leidende figuren, niet maar aan elk van zijn contacten bekend mocht zijn, spreekt verder vanzelf. Behalve met het indringen van provocateurs moest men altijd rekening houden met eventuele arrestaties en het doorslaan van medewerkers. Dikwijls was in dat geval de verhuizing naar een ander adres noodzakelijk. Velen bleven niet langer dan een zekere tijd op een bepaalde plaats, anderen vertoefden gaarne buiten het rayon, waar zij werkten. Zo woonde Hugo, de provinciale leider van de LO-Zuid-Holland, geregeld buiten die provincie. Voor men tot andere leidende figuren kon doordringen, moest men eerst een adres passeren, waar de gezochte zeker niet was, maar waar men getoetst werd op zijn betrouwbaarheid en van waaruit zo nodig eerst ruggespraak met de gezochte mogelijk was (sluissysteem) of van waaruit men de gezochte kon waarschuwen (alarmsysteem). Een belangrijke factor bij een dergelijk bezoek was natuurlijk de introductie door een wachtwoord of een pasje. Het zgn. Turkse pasje, waarbij bij een vooraf bepaald bezoek een briefkaart of vel papier in tweeën werd gescheurd, waarvan elk der partijen één in bewaring hield, die bij een bezoek aan elkaar werden gepast, was soms in gebruik. Het gewone soort pasjes, dat als identiteitsbewijs dienst deed, begon natuurlijk zijn betrouwbaarheid te verliezen, als het lang in gebruik was, omdat altijd kans bestond, dat het in verkeerde handen terecht zou komen.

Daarom voerde De Gooyer (Johannes Hessels †) voor de LO-vergaderingen in Noord-Holland in, dat de pasjes elke week door een koerierster werden geruild voor een nieuw. De beveiliging van een vergadering, vooral van een telkens op geregelde tijden terugkerende vergadering, heeft de gedachten van de deelnemers veel bezig gehouden. Als een der beste systemen werd beschouwd om een afspraak te maken met de deelnemers op een willekeurige plaats ergens in de stad van samenkomst in de openlucht, in een restaurant of op het station, en dan samen naar het slechts aan één der deelnemers bekende adres te gaan. Dit had veel voordelen, want

De illegale werkers vervalsten soms zich zelf. Dat was dikwijls veilig voor gevaarlijk werk en als de mannen in de gevaarlijke leeftijd vielen. Men ziet op de foto de charmante Limburgse Kobus naast een echte verpleegster.

nu was het adres slechts aan een man bekend en liep men dus slechts gevaar voor één van het gezelschap. Bovendien kon deze man het adres nog vlak van tevoren onopgemerkt controleren. Het nadeel was daarbij, dat iedereen punctueel op tijd moest zijn en dat men de groep toch ook op straat op een of andere manier moest beschermen. De methode werd gebruikt voor de Kern en voor de Top der LO.

De Kern had nog deze bijzonderheid daarbij, dat Van Tuyl (Walraven van Hall †) en een paar koeriers het adres kenden en dat zij op verschillende plaatsen een kleine groep afhaalden. Na een half uur was er dan nog ergens in de stad een afspraakplaats voor telatkomers. Een korte tijd heeft men het met de beveiliging minder nauw genomen. Dat was in September '44, toen de SD zich tijdelijk in verwarring terugtrok, terwijl de verzetsmensen de bevrijding ieder ogenblik verwachtten. Het was toen, dat de LO-leiding in Amsterdam via de portier haar bezoek bij de directeur van het GAB officieel aankondigde, met de mededeling, dat men de afwikkeling van de Arbeitseinsatz wilde bespreken. Het was ook de tijd van de spoorwegstaking. De LO in Breda ging zonder camouflage bij de aarzelende stationschef op bezoek, wiens familie er zich over verbaasde, dat „de ondergrondse” niet met de revolvers en mitrailleurs dreigde. Maar het bezoek had succes; de familie dook onder en ook het station van Breda werd een verlaten oord.

In de laatste tijd der bezetting kwam het nog wel eens voor, dat een vergadering werd beveiligd door een wacht van gewapende KP'ers. Ruurd herinnert zich een vergadering op 2 Januari '45 in een huisje op de begraafplaats in Zeist, waar de KP'ers in de sneeuw en een ontzettende kou uren lang de vergadering bewaakten. Wanneer er onraad was gekomen, zouden ze misschien geen vingers meer gehad hebben om te schieten. Meer nog dan de camouflage van personen heeft die van kostbare en bij aanhouding gevaarlijke goederen de illegale werkers bezig gehouden. Een illegaal persoon was meestal niet op het eerste gezicht als zodanig te herkennen, een lading munitie of een pakket bonkaarten wel. Ontelbaar vele zijn dan ook de listen, die men heeft bedacht om die goederen betrekkelijk veilig over de straat te kunnen brengen. Bonkaarten zijn op velerlei wijzen vervoerd: in een harmonica, in een invalidewagentje, in rollen behangselpapier achter op de fiets, in een bak onder een lading kippen, maar de veiligste en daarom meest geliefde manier scheen te zijn het vervoer door dames onder haar kleren. Wanneer het aantal groot genoeg was, konden zij dikwijls doorgaan voor vrouwen in positie en natuurlijk stonden de heren in de trein dan beleefd voor haar op om haar een plaats te geven. Op dezelfde wijze zijn wapens door de koeriersters vervoerd en zelden of nooit heeft dit tot arrestatie geleid.

Voor de LO'ers met een leidende functie is een vergezellend koerierster onmisbaar geweest. Het was nodig, dat zij zich „schoon” over de straat konden bewegen, omdat de rompslomp, die zij bijna iedere dag hadden te vervoeren, groot gevaar voor hen opleverde bij arrestatie. Maar een tijdlang is er ook een, zij het niet definitieve afspraak geweest, dat de vergezellende koerierster op de te bezoeken adressen het eerst moest aanbellen. Dat kon natuurlijk niet, wanneer zij ook de gevaarlijke papieren en materialen vervoerde. Men zou dan met twee koeriersters op stap moeten en het eeuwige tijdgebrek maakte dat praktisch onmogelijk. Meestal zorgde de koerierster alleen voor het vervoer.

Een zeer originele brievenbus is door Oom Jan uit Ruinerwold voor het vervoer van bezwarende papieren gebruikt. Oom Jan had nl. een kaart, waarop stond, dat hij regelmatig onder behandeling van een specialist was. Zijn benen zaten geheel in gips. Die gipsbenen moesten elke maand vernieuwd worden. Het waren prachtige brievenbussen, waarin nooit iemand een kijkje genomen heeft. En Oom Jan fietste er zonder bezwaar een vijftig kilometer mee. Iemand uit Callantsoog gebruikte op dezelfde manier het ondergedeelte van zijn kunstbeen.

En Van Buren (Johannes van Zanten †), de KP-leider uit de Betuwe, verborg zijn pistool

na de overval in Tilburg, onder in een bloempot. Tussen een aantal WA-lieden, die bij hem in de coupé stapten, reisde hij met die bloempot, waarin een vorstelijke plant zat, naar huis.

Een bakkerskar heeft dienst gedaan voor het vervoer van een illegale werker zowel als voor dat van een arts te Beilen en van een geheime zender. Het laatste geschiedde door Johannes (Joh. ter Horst †), de KP-leider van Overijsel. Op de hoek van een straat zag hij toen plotseling een contrôlepost. Hij stopte direct, ging het eerste het beste huis binnen met een mandje met twee broden — bij totaal onbekenden — en zei: „Alstublieft, twee broden”. Toen keerde hij tot zijn bakfiets terug, keerde die en reed weg, alsof hij maar één klant in die straat had. Zo zouden vele voorbeelden genoemd kunnen worden.

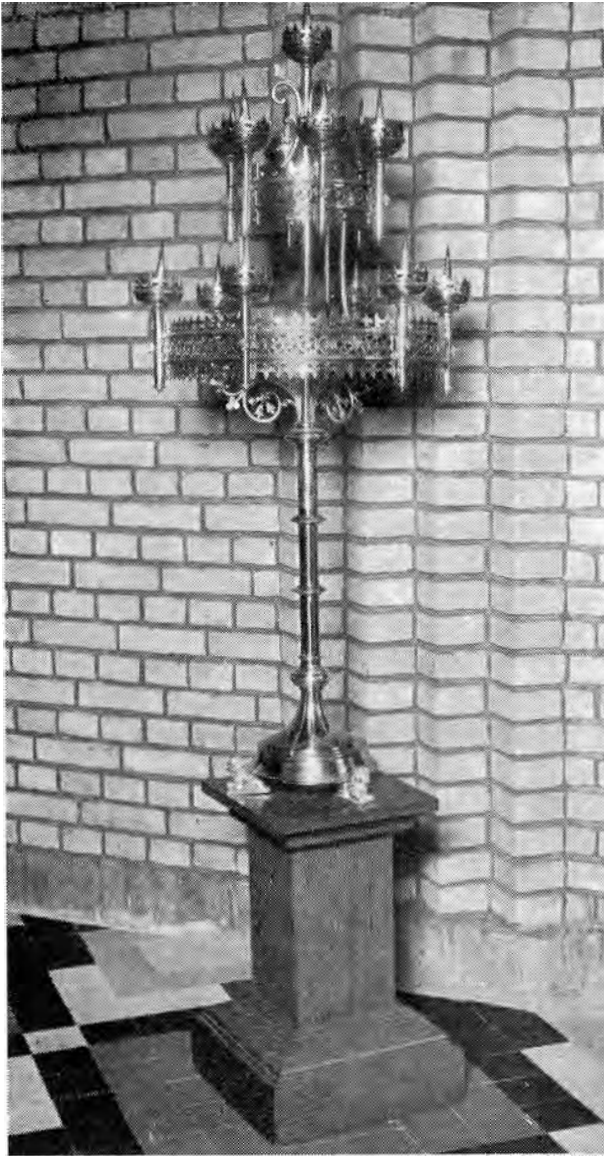
Verreweg het veiligste vervoer was wel dat door officiële instanties. Toen de bonkaarten, afkomstig van de overval op het DK in Oostburg door twee CCD'ers werden ingepakt en vergezeld, en naar Rotterdam werden verzonden in een politieauto, kon men zeker zijn van behouden aankomst. Zo hebben ook de spoorwegen zich dikwijls zeer verdienstelijk gemaakt door het vervoer van distributiebescheiden en verzetslectuur. Veel illegale werkers, in ieder geval de leden van het CDK, waren in het bezit van een zgn. treinsleutel, waarmee ze diverse kastjes in de trein konden openmaken om er bezwarend materiaal in op te bergen.

Maar niet zeldzaam zijn ook de voorbeelden van mensen, die met bonkaarten, ondergrondse lectuur of ander bezwarend materiaal in een pak of een koffer brutaalweg door het land reisden en behouden aankwamen. De dames onder hen zijn wel eens door een Duitser of NSB'er geholpen bij het dragen van die vracht. Ja, er waren mensen, die aan een zo brutaal mogelijk optreden de voorkeur schenen te geven. Toen Kees (Cornelis Chardon †) door Mees op verzoek van de provinciale vergadering van de LO-Zuid-Holland moest worden aangespoord om wat voorzichtiger te zijn, antwoordde hij. „Als ik mensen wegbreng, breng ik het liefst Joden weg en dat doe ik nog het liefst in spertijd en als het kan in het spergebied.”

Het vervoer van zwaar gezochte personen en in het bijzonder dat van piloten, had weer zijn eigen moeilijkheden. Om ze over de weg te kunnen brengen, moesten ze eerst aan burgerkleren en aan een behoorlijk PB worden geholpen. Bij het vervoer van piloten van Utrecht naar de Lek werden ze voorzien van een artsenplaatje op hun rijwiel om ze meer vertrouwen te doen wekken. Natuurlijk moesten ze dan stuk voor stuk worden vervoerd. Een optocht van een stuk of wat fietsende dokters zou ook weer wantrouwen hebben gewekt. Piloten gaf men dikwijls voor doofstom uit, opdat zij zich niet door hun spraak zouden verraden. Ergens sprak men met hen af, dat zij zouden groeten met „amen” inplaats van met „goedenavond”. Het laatste woord konden zij niet goed uitspreken, terwijl het eerste wel voor een groet kon doorgaan.

Men wilde overigens slechts die piloten helpen, wier army-numbers, na doorgave naar Engeland, door de geallieerden gecontroleerd waren. Het gevolg was, dat daardoor de belangrijke mensen voorgingen, terwijl de onbelangrijke hier bleven en het risico van het stuk gaan der pilotenlijn verminderd werd. De piloten bv., die Wiel, de Limburgse KP-leider, opving, moesten, eer zij geholpen werden, een uniforme vragenlijst invullen. De ontvangen gegevens gingen door naar Engeland, en indien in orde, werd vandaar opdracht gegeven, de piloten door te zenden. Op deze wijze werden Duitse provocateurs er uit gehaald.

De piloten namen het zelf dikwijls ook erg gemakkelijk op. Zo vervoerde Sjaak uit Limburg er eens twee naar de kapper. Eén zat bij hem achter op de fiets. Onderweg werden zij aangehouden door een agent, n.b. dezelfde die door de KP-Heerlen was uitgekleeft om een politieuniform te krijgen. Sjaak kreeg een schrobbering voor zijn overtreding op de fiets. De pilo-

Onder in de kandelaar van de Heilige Hart Kerk in Gestel was het archief van de LO-Eindhoven verborgen. Foto: Philips.

ten, die van het Nederlands niet meer machtig waren dan „goeden morgen”, „mooi weer” en „ja” en „neen”, stonden er bij te grinneken, terwijl ze dit repertoire door elkaar afdraaiden. De geërgerde agent wendde zich daarop tot die „grote lummels”, die hem nog stonden uit te lachen ook. Gelukkig zeiden ze aan het eind van hun betoog, toen de agent hen vroeg of ze dat goed begrepen hadden, allebei „ja” en liep die gevaarlijke ontmoeting nog goed af.

Een van de gevaarlijkste karweien was het vervoer over de rivieren in de tijd, toen Brabant reeds bezet was door geallieerden, het zgn. crossen. Eén der crossers op de lijn Sliedrecht-Lage Zwaluwe, vertelde het volgende van zijn voorbereidingen en veiligheidsmaatregelen: Hij had twee kompassen, die hij bij duisternis en mist gebruikte om zijn koers te bepalen. Slechts in bepaalde omstandigheden was het crossen mogelijk. Het moest in elk geval voldoende donker zijn, bij lichte maan was het een onmogelijkheid. Een enkele maal werd ook dan uitgevaren, maar dan moest er een voldoende wolkendek zijn, dat het licht van de maan zoveel mogelijk wegnam. Ook het getij moest gunstig wezen. Bij eb vertrok men en bij vloed keerde men terug. Het was niet strikt noodzakelijk, dat men roeide. Door de stroom werd men vanzelf voortbewogen, alleen bepaalde men de richting met de roeispanten. Was de opdracht zeer belangrijk en snelle overkomst vereist, dan werd op de minst gevaarlijke punten, bv. daar waar door rietgors of grienden geen vijandelijke

uitkijkpost gevestigd kon worden, van de roeispanten gebruik gemaakt. Overal bleef echter het gevaar van de dreigende stormboten, die langs de hele route op hun prooi loerden. Om het geluid te dempen, werden zakken of gummilappen om de roerriemengebonden en ook vaak om de kop van het schuitje. Het knoersend geluid, dat de spanen veroorzaakten, werd onderdrukt door om de roeipinnen een doekje te knopen.

Zwaar verkouden mensen mochten niet mee, terwijl jonge kinderen een spuitje of een poeder kregen, zodat ze pas ontwaakten na het einde van de reis.

Uiteindelijk werd door de daarvoor verantwoordelijke man bepaald, wie wel en wie niet mee mocht, op welk tijdstip de crossing zou plaats vinden en wie de crosser zou zijn. De opdracht luidde, dat er gecrost moest worden voor koeriers, voor personen wier leven ernstig in gevaar verkeerde, voor piloten en voor personen van de geheime dienst. Elke crossing was telkens weer opnieuw een sterk staaltje van durf. Reden van bezorgdheid vormden dikwijls ook de eenden, die bij het geringste geluid schichtig opvlogen. De

belangrijke berichten werden in een met stenen verzwaard zakje meegegeven, zodat ze bij dreigend onraad in de diepte konden verdwijnen.

Waren goederen of personen eenmaal veilig overgebracht naar de plaats, waar ze enige tijd moesten verblijven, dan was het zaak ze zo op te bergen, dat ze bij huiszoeking niet gevonden werden. De veiligste plaats voor goederen was onder de grond, maar aan papieren en aan wapens deed het vocht dikwijls zeer veel kwaad en veel is op deze wijze beschadigd of verloren gegaan. De voor de hand liggende plaatsen, zoals achter schilderijen, onder vloerkleden, in kasten met een dubbele wand etc. waren spoedig ook bij de huiszoekende nazi's bekend, maar de vindingrijkheid der bevolking was zeer groot en vond wel nieuwe en betere schuilhoeken. Enkele voorbeelden mogen hier volgen: Een imker uit Oosthem bewaarde zijn bezwarende spullen in een bijenkast; Jos uit Terschuur in een hondenhok en toen dit nog niet veilig genoeg bleek in een transformatorhuisje. In Utingeradeel werden de grafkelders gebruikt voor het opbergen van wapens, in Lemerlerveld en op meer plaatsen werd de kerk de meest geschikte plaats geacht; weer ergens anders het politiebureau of het distributiekantoor; in de grotten van Valkenburg was een plaats, waar verdachte elementen werden vastgezet. Daar was ook, evenals in sommige mijnen, een schietbaan. De administratie van het Nationaal Steunfonds (NSF) te Alkmaar, die o.m. 2.000 gezinnen van spoorwegstakers verzorgde, werd, met de mensen die er aan werkten, opgeborgen in een ziekenhuis. De NSF-mensen werden behandeld als gewone patiënten en het verplegend personeel wist van hun doen en laten niets af, slechts enkelen waren in vertrouwen genomen. Toen dit toch te gevaarlijk bleek te worden, werd de hele werkplaats overgebracht naar het zenuwpaviljoen van het St. Elizabeth-ziekenhuis, waar de werkers temidden der lichte gevallen hun werkzaamheden tot de bevrijding konden voortzetten. Wormerveer was heel gelukkig, toen de conciërge van een school in Juni '43 tot de conclusie kwam, dat bij de bouw een deel van de bovenverdieping moest zijn weggetimmerd. Kruiwend tussen plafonds en door muren heenbrekend, wist hij met een paar vrienden die ruimte te bereiken en deze was inderdaad ideaal. Er werd een gemakkelijker en toch onvindbare toegang gemaakt, er werd licht aangelegd en zo ontstond de werkkamer waar de administratie van de LO-Noord-Holland werd gevoerd. Daar is de jaren door ongestoord en intensief gewerkt. Bevolkingsregisters, radio's, uniformen en wapens, zend- en telexapparaten lagen er keurig opgestapeld, tezamen met de buit van sommige kraakjes en Joods bezit. Alle soorten papieren lagen netjes gesorteerd in een kast, net als in een echt distributiekantoor en een illegale werker heeft er met zijn vrouw de wittebroodsweken doorgebracht. Zonder het te weten, hebben de Duitsers, die enkele weken de school bezetten, zelf de wacht betrokken bij dit centrum van de illegaliteit.

Vermeldenswaard is ook de ondergrondse garage, die Grote Kees van de KP-Utrecht liet bouwen bij zijn huis en waarin een auto, compleet met KP en buit binnen enkele minuten spoorloos kon verdwijnen. En van een mobiele bergplaats, een mobiele garage zou men kunnen zeggen, maakte men eens in Maasland gebruik. De buit van de overval op het distributiekantoor aldaar werd geladen in een kleine luxe auto, die ogenblikkelijk wegreed en even voorbij de Maaslandsche dam in een grote veewagen werd gereden, waarna het transport in de richting Schipluiden verdween. Doordat geen rekening gehouden was met de portierswoning was het personeel van het overvallen kantoor spoedig bevrijd en de SD in Maassluis gewaarschuwd. Die speurde heel de omgeving af naar het autootje, waarvan het signalement bekend was, maar dank zij de truc met de veewagen, kwam het transport dwars door de uitgezonden patrouilles behouden aan.

Niet altijd werd het gevaarlijke goed in zo'n geheime schuilplaats opgeborgen. Men moest op dat punt wel eens risico's nemen, en dat was in het algemeen wel verantwoord.

In Voerendaal had men de buit van een kraak in een kelder opgeborgen. Maar toen

kwam er inkwartiering van SS'ers. Tegen etenstijd was de vijfjarige Felix nergens te vinden. Men trof hem tenslotte aan, spelend voor de kelderdeur. Op de vraag wat hij daar deed, antwoordde deze kleine verzetsman: „Gaat U maar weg Pappa, want als de SS hier binnengaat, schieten ze Pappa dood, maar dan kom ik Pappa waarschuwen, dan kan Pappa weglopen.”

Natuurlijk moest ook de correspondentie tussen de illegale werkers, overgebracht door de post of door koeriers, zoveel mogelijk gecamoufleerd worden. Een eenvoudige geheimtaal, die door de geadresseerde wel begrepen werd en door iemand anders niet zo gemakkelijk, is door ieder wel gebruikt. Ging het over Joden, dan schreef men over witte of zwarte konijnen (witte waren dan Joden, die niet als zodanig waren te herkennen, zwarte waren de uitgesproken typen), cactussen of honden. Een briefje, als een LO'er uit Wapenveld ontving: „Mijnheer, het boekwerk „Rienderhof — tuinder” kunnen wij tot onze spijt niet op de gestelde dag leveren, dit zal vermoedelijk pas volgende week 7 Juni kunnen geschieden”, was voor de betrokkene zonder meer verstaanbaar.

Eenvoudig maar doeltreffend was ook om bij het meegeven van een brief bij het huisnummer op het adres bv. 7 op te tellen. Als er 21 stond, betekende dat, dat de brief op 14 bezorgd moest worden. Viel zo'n adres in verkeerde handen, dan konden de bewoners van 21 even aan het schrikken gemaakt worden, maar het eigenlijke contact liep geen gevaar. Dit systeem werd vrij algemeen gebruikt, ook voor de telefoonnummers.

Den Haag (Oost) maakte gebruik van de volgende code: codewoord was „volharding”, tien verschillende letters dus. Nu waren alle straten in Den Haag genummerd. De Groot-Hertoginnelaan bv. was 22. Voor 22 werden nu de corresponderende letters van „volharding” gebruikt, dus oo. Hierachter werd dan, wanneer het een getal van twee cijfers betrof, nog een kruisje geplaatst, dat overigens geen betekenis had, dus oox. Bij het huisnummer werd steeds tien bijgeteld en dan werd het weer op het codewoord „volharding” verwerkt met de overeenkomende letters van het woord; 172 werd dus 182 en gaf na verwerking vio, het adres Groot-Hertoginnelaan 172 werd dus volgens het codesysteem ooxvio.

Vermakelijk was, wat eens in Limburg geschiedde. Daar werden eens lijsten met gegevens over het illegale werk van boven naar beneden in drie stukken geknipt, zodat elk stuk waardeloos was. Maar een minder intelligente medewerker, wie de bedoeling van deze werkwijze niet al te duidelijk was, verzond de drie gedeelten in één enveloppe.

Een door de illegale werker veelal zeer begeerde beveiliging was een goed wapen en dit was meestal niet gemakkelijk te krijgen. Voor sommigen was dit niet erg: veel onveiligheid is geïntroduceerd door het interessant doen met revolvers. Voor de LO gold in het algemeen, dat wapens bij hun werk eerder onveiligheid dan veiligheid brachten. En ook de KP'er was, reizend langs de weg of in de trein, mits hij goede papieren had en geen bezwarend materiaal vervoerde, meestal zonder wapen veiliger dan met. Dikwijls liet hij het dan door een koerierster vervoeren. Bij acties als dropping, overval of sabotage had hij het natuurlijk nodig en het tekort aan behoorlijke wapens heeft verschillende verzetsgroepen in de eerste tijd voor grote moeilijkheden geplaatst. De gevallen zijn niet zeldzaam, dat een overval is uitgevoerd met zeer onvoldoende bewapening. In St. Anna-Parochie bv. met twee echte en twee houten pistolen! Dikwijls weigerde een pistool op het kritieke moment. Wat men bezat, had soms jaren in de kast gelegen, zodat het niet te verwonderen viel, dat het niet veel zaaks was. Later werd het beter, toen er wapens in omloop kwamen van piloten, ondergedoken Duitsers of politie-ambtenaren, of van de overvallen op politie-bureaux (Den Haag, Delft en 's Hertogenbosch). En de KP-Enschede opereerde korte tijd met een auto, voorzien van een boordmitrailleur uit een geallieerd vliegtuig.

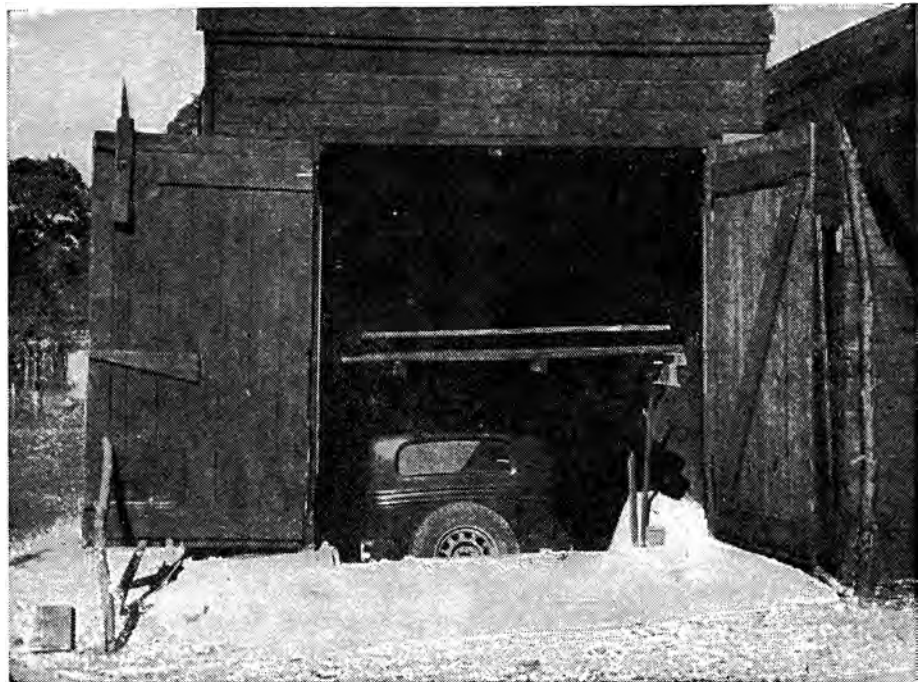
Bij een ontmoeting met gewapende vijanden was men in het nadeel en daarom was altijd

de grootste voorzichtigheid geboden om het niet tot een treffen te laten komen. De reeds meer genoemde kentekenen van gevaar, konden hiervoor goede diensten bewijzen en we willen er hier nog enkele aardige voorbeelden van aanhalen. In Utrecht was de schoenenwinkel van Opa een belangrijk contactpunt. Er werden veel vergaderingen gehouden en de hele dag was het een komen en gaan van ondergrondse werkers. Opa had om hen te beveiligen, de afspraak gemaakt, dat wanneer er Duitsers in huis zaten, of wanneer er gevaar dreigde, hij een papier voor de ruiten zou hangen, waarop stond: Gymschoenen uitverkocht. Toen zijn buurman hem eens om acht uur waarschuwde voor komend gevaar, hing om vijf minuten over acht het bekende waarschuwingssignaal er al. De familie zat binnen te kijken en zag de ene bekende na de andere haar deur voorbijgaan. Slechts een schoonzoon kwam toevallig die dag aan en werd, na zijn vertrek, op straat aangehouden en gefouilleerd. Na acht dagen werd de post voor het huis van Opa weer ingetrokken. Later werd het posten nog enkele malen herhaald, maar dank zij het papier, liep niemand in de val.

Zo waren ook vele adressen in Nijmegen kenbaar voor ingewijden door een bepaald teken. Was dit teken niet aanwezig, dan was er onraad en moest men wegblijven. Zo stond bij een kruidenierswinkel een grote kaart in de etalage, waarop in grote letters „36 cent”.

Was het mogelijk de vijand op een dwaalspoor te brengen, dan liet men dat niet na. Na de overval op het DK in Oostburg (Zeeuws-Vlaanderen), lieten de overvallers Belgische petten, Belgische kranten en een kaartje van de Witte Brigade achter. Hierdoor werd de aandacht afgeleid van Oostburg zelf. Men beschouwde de Witte Brigade als de dader.¹⁾ Tot de maatregelen ter beveiliging, nu niet van de illegale werkers alleen, maar van een veel groter deel der bevolking, mag men ook rekenen de overvallen, welke plaats vonden op bevolkingsregisters, arbeidsbureaux en kantoren van plaatselijke bureauhouders, waarbij de bedoeling voorzat het kaartsysteem of de namenlijsten van de door de Arbeitseinsatz bedreigde personen te doen verdwijnen.

Prachtig werk ter beveiliging van de illegale werkers is gedaan door de geheime luisterposten. Een luisterpost aan de centraalpost van de telefoon op het gemeentehuis te Hoogkerk, die alle telefoongesprekken van de burgemeester afliuisterde, voorkwam verschillende arrestaties, door de bedreigde tijdig te waarschuwen, en spoorde op dezelfde wijze de verblijfplaats van een verrader op. De gesprekken van de NSB-burgemeester

De KP in de provincie Utrecht beschikte over een vernuftige schuilplaats in de garage bij het huis van Grote Kees te Doorn. Het plankier, dat de schuilplaats bedekt, kon met de auto omhoog gedraaid worden. Behalve de ruimte voor de auto bevonden zich ook drie slaapplekken onder de garage. De foto toont de garage in de tussenstand.

¹⁾ Zie I, pag. 567.

van Edam werden een tijdlang afgeluisterd vanuit een kast in zijn werkkamer en er werd zoveel bezwarends gehoord, dat er reden was om zowel de burgemeester als de boerenleider te liquideren.

Door de luisterpost op het telefoonnet te Haarlem, die eind Mei '44 begon te werken en geleidelijk werd uitgebreid, werden alle gesprekken van de SD'er Krist, van de Ortskommandantur en van de Feldgendarmerie afgeluisterd. Zeer groot is het aantal mensen, dat daaraan zijn vrijheid of zelfs zijn leven te danken heeft. Door het doorgeven van berichten via de CID naar de geallieerden, konden meer dan eens munitietreinen worden gebombardeerd.

Waarschijnlijk het meest beroemd is geworden de stille verklikker in het Burmaniahuis te Leeuwarden. PTT-technici hadden na de verhuizing van de SD naar dat gebouw, toen zij geroepen werden om de telefooninstallatie naar de zin van de heren te veranderen, een kleine microfoon in de toestellen geplaatst. Onder de ogen van de SD'ers hadden ze, in overleg met de illegaliteit, dit meesterstukje volbracht en de rest was voor hen slechts kinderspel. Een bewoner van de Nieuwe Oosterstraat stelde zijn pakhuis beschikbaar voor het inrichten van een luisterpost, vier jongens en een meisje namen de dienst dag en nacht waar en voortaan werden alle gesprekken van de SD afgeluisterd en doorgegeven. Het luisteren geschiedde met koptelefoons, waarin het geluid tienvoudig versterkt werd, zodat, wanneer er in het Burmaniahuis een der heren hoestte, dit aan de luisterpost werd gehoord, alsof er een donderslag klonk.

Het waren niet alleen dienstgesprekken, die er doorkwamen. De particuliere aangelegenheden van de heren waren dikwijls vermakelijk om aan te horen, vooral wanneer Albrechts met José, zijn kleines Schwein, een liefdesonderhoud had. Maar men hoorde ook de namen van verraders, men hoorde bevel tot arrestatie geven en plannen beramen voor nieuwe razzia's. Van de eersten werd een kaartstelsel aangelegd, terwijl in andere gevallen, zij het vaak op het nippertje, gewaarschuwd kon worden en zodoende veel ellende voorkomen. Aanvankelijk werden de verhoren afgenomen in een vertrek waar geen microfoon geplaatst was, maar de laatste weken konden deze ook gevolgd worden. Men had er sterke zenuwen voor nodig. Maar het was mogelijk, tientallen mensen op tijd te waarschuwen, die anders in handen van de SD gevallen zouden zijn. Was dit werk niet gebeurd, dan zouden er in Friesland heel wat meer slachtoffers gevallen zijn.

Dit werk ging door, tot op een dag bleek, dat de SD het geheim ontdekt had. Het was een harde slag voor de luisteraars, toen op een dag een Hauptsturmführer naar het Burmaniahuis opbelde over sabotagehandelingen en hem werd gezegd: „Moment, moment, alle lijnen worden afgeluisterd!” Maar het microfoontje werd nooit gevonden en men bleef luisteren, maar de gesprekken welke men hoorde, waren van generlei belang meer. Toen daagde echter reeds de bevrijding en dat de moffen uiterst zenuwachtig waren, heeft de luisterpost nog wel uit allerlei symptomen kunnen opmerken.

Werd een illegale werker gevangen genomen, dan nog gingen de maatregelen te zijner beveiliging of die van zijn medewerkers door. Door contact met de gevangenis, door waarschuwingen over en weer, door pogingen tot bevrijding of loskoping, kon soms nog veel kwaad worden voorkomen. Maar daarover spreken we op een andere plaats in dit hoofdstuk.

4. DE LEEFWIJZE VAN DE ILLEGALE WERKER

Het rustige burgerbestaan van voor de oorlog, dat dikwijls leed aan een zekere verveling door het ontbreken van alle romantiek en elke spanning, — het voortdurend gaan in de tredmolen van de dagelijkse plichten, waarin de detective-story of de wildwest-film